

УДК 069:355/359

В.В. МАШТАЛІР

Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України

У статті стисло висвітлено більш ніж сторічний шлях розвитку військової музейної справи в Україні.

Ключові слова: музей, військовий музей, музейна справа, колекції.

В існуючих музеях нагромаджені унікальні творіння матеріальної і духовної культури народів, свідчення їх економічного, суспільно-політичного, науково-технічного та культурного розвитку. Музейні експонати є невід'ємною частиною загальнолюдських цінностей, розповідають про різні періоди історії, видатних діячів держави, науки, техніки і культури.

Постійно зростає значення в контексті сучасних завдань музейної справи як важливої галузі не тільки культури, але й науки. На сучасному етапі, коли музеологія виходить на новий якісний рівень, гостро відчувається потреба в поглибленому дослідженні її історії, вивченні особливостей і основних етапів формування її основ як наукової дисципліни. Вивчення історії ставлення та розвитку музейної справи в різних галузях відкриває нові можливості у використанні музейної справи [4].

Зростання ролі музейних закладів у соціокультурних процесах призвело до переосмислення концепції музею, удосконалення національних музейних мереж із метою активізації їх соціального впливу, розширення міжнародної співпраці в музейній сфері. Сучасні процеси трансформації економічних, політичних і соціальних процесів в Україні супроводжуються пробудженням національної самосвідомості та духовного відродження. В цих умовах особливої актуальності набуває вивчення й осмислення наявного військово-історичного досвіду. Сповна, це стосується і дослідження проблеми охорони, збереження та використання військово-історичної спадщини – важливого чинника розвитку національної культури, що вивчає духовний потенціал українського суспільства і його державну ідеологію.

Приділяли і приділяють увагу дослідженням розвитку військової музейної справи в Україні В.В. Карпов, В.М. Заярін, І.М. Чудновська, В.В. Москаленко, О.П. Ніжник, І.В. Поліняка, О.І. Харивський, М. Трощак, О. Архашельська, О.С. Тарасенко й інші.

Метою цієї статті є висвітлення розвитку військової музейної справи за більш, ніж сторічний шлях та діяльність військово-історичних музеїв у системі Міністерства оборони України.

В Україні зародження військової музейної справи припадає на початок ХХ ст. Але збирання та зберігання знаків військової символіки, бойових трофеїв відомо ще за козацької доби. На початку ХХ ст. у Санкт-Петербурзі створюється Імператорське Російське військово-історичне товариство (далі – РВІТ), а у жовтні 1908 р. було засноване його Київське відділення. Останнє яке розгорнуло роботу з вивчення й узагальнення воєнної історії. Підвідділи Київського відділення почали діяти у різних містах України. З ініціативи Київського відділення РВІТ і за підтримки Київського генерал-губернатора Ф. Трепова було порушено питання про створення у Києві військово-історичного музею 28 грудня 1910 р. у підвальному приміщенні промислового і наукового музею (тепер – Національний художній музей України) відбулося урочисте відкриття Київського військово-історичного музею, який став першим в Україні музеєм військово-історичного спрямування.

Музейна комісія Товариства, яку очолював начальник штабу Київського військового округу В. Драгомиров, опікувалася справами новоствореного музею. Члени музейної комісії розробили концепцію музею, яка була першою спробою відтворити музейними засобами воєнну та військову історію України. Комісія також дбала про роботу музею і поповнення його експозицій новими експонатами. В новому музейному закладі зібрання склалися з колекцій зброї, озброєння, обмундирування, форменого одягу, нагород, знаків,

прапорів, регалій, нумізматики, портретів військових, меморіальних комплексів, творів живопису і малюнків, які відповідали профілю музею тощо.

Експозиція музею складалася із 13-ти розділів, які висвітлювали історію військової та воєнної справи на території України від раннього періоду кам'яного віку до часу існування Київського військового округу і самого Товариства. У березні 1917 р. в Україні розпочалися революційні перипетії, які змінили долю Київського військово-історичного музею. Музей стає власністю УНР і його справою займається уряд Центральної Ради. В цей період Всеукраїнська рада військових депутатів висуває пропозицію щодо заснування в Києві національного архіву-музею війни і революції. Цю пропозицію підтримав відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва уряду. У вересні 1917 р. був розроблений план створення нового музею. Розпочата робота з його реалізації – експонати для нового архіву-музею війни і революції відбирали на Київському артилерійському складі, а також в інших містах. Створюючи музей війни і революції, Всеукраїнська рада військових депутатів зверталася з проханням до начальника штабу Київського військового округу передати до цього музею частину експонатів військово-історичного музею. Однак, отримали відмову командування округу.

Однак, подальші дії змінили долю військово-історичного музею в Києві. У березні 1918 р. музей був підпорядкований військово-науковому відділу Генерального штабу УНР, поповнений експонатами музею війни і революції та під назвою «Військово-історичний» почав діяти вже як нова музейна установа України. У квітні цього ж року для цієї музейної установи був виділений фонд приміщень колишнього царського Маріїнського палацу, де розміщують експозицію.

Після падіння Центральної Ради й установлення влади Гетьманського уряду, в середині червня 1918 р. від військового міністра надійшло розпорядження до військово-наукового відділу генерального штабу армії Української держави про звільнення палацу від музею. За цим розпорядженням музейні експонати були викинуті на подвір'я, де їх застала злива, яка їх зіпсувала та понищила більшість музейних речей. Рештки експонатів, що збереглися, наступного дня перенесли до підвальних приміщень Генерального штабу. Проте свою діяльність Військово-історичний музей уже не відновив. Розвиток музейної справи після антигетьманського повстання й установлення в Україні влади Директорії УНР загальмувався через постійні воєнні дії.

Після поразки у визвольних змаганнях і встановленні радянської влади в Україні на її території створюється мережа музейних установ. Військова тематика, історія та діяльність Червоної армії знаходить відображення в історичних, краєзнавчих музеях, а також у музейних кімнатах військових частин [1, с. 4–5; 2, с. 4–8].

У повоєнний час, відразу після визволення Києва 6 листопада 1943 р., вже у березні 1944 р. уряд України ухвалив постанову «Про виставку професійного озброєння і техніки у місті Києві», яку намічали відкрити у Пушкінському парку (неподалік від сучасної кіностудії ім. О. Довженка і палацу культури заводу «Більшовик»). 25 лютого 1945 р. виставка була урочисто відкрита. На ній було представлено понад 5 тис. експонатів (трофеї чотирьох Українських фронтів) [3].

19 травня 1944 р. уряд України ухвалив постанову про організацію нової виставки «Партизани України в обороні проти німецько-фашистських загарбників», яка була відкрита 30 квітня 1946 р. в Києві в будинку, де тепер знаходяться комісії Верховної Ради України (вул. Грушевського, 18). У залах, на двох поверхах було розміщено 15 тис. експонатів. Ці дві виставки були відкриті для відвідування до осені 1951 р. Починаючи з 1951 року, подібні виставки трофеїв Червоної армії в Києві – й узагалі в Україні – не проводилися. Значна частина експонатів, надто великогабаритна військова техніка – танки, самохідні артилерійські установки, артилерійські системи, літаки тощо – була утилізована на брухт, менша частина була передана до різних музеїв і використовувалася в їх експозиціях або зберігалася у фондосховищах [2, с. 9].

У 1956 р. при Київському окружному будинку офіцерів було засновано воєнно-наукове товариство, члени якого вивчали й узагальнювали досвід Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, займалися пропагандою воєнно-наукових знань, воєнно-патріотичним вихованням підростаючого покоління.

6 листопада 1967 р. за рішенням Командувача військового округу генерал-полковника (з 1977 р. Маршала Радянського Союзу) В.Г. Куликова був відкритий Музей історії військ Червонопрапорного військового округу [7, с. 3], який розмістився в приміщенні згаданого окружного будинку офіцерів. У 14-ти залах цього музею були представлені матеріали і документи, що висвітлювали багаторічну історію Київського військового округу. З дня відкриття музей постійно поповнювався експонатами, і вже у 1973 р. тут налічувалося майже 3 тис. експонатів – документів, фотографій, схем, зброї, бойової техніки.

Матеріали та експонати дореволюційної доби розповідали про те, що з Україною була пов'язана військова діяльність видатних російських полководців О.В. Суворова (1730–1800) і М.І. Кутузова (1745–1813). Багато документів висвітлювали історію створення Червоної армії, її участь у Громадянській війні, збройну боротьбу проти армії УНР, німецьких окупантів, білогвардійських армій А.І. Денікіна, П.М. Врангеля, білополяків, а також діяльність округу в роки мирного будівництва в період від 1921 р. і до початку війни у 1941 р.

У залах музею було виставлено озброєння вітчизняного виробництва, яке надходило до лав Червоної армії у передвоєнні роки: ручний кулемет

Дегтярєва, 82-мм міномет, ручний гранатомет, танковий кулемет, снайперська рушниця з оптичним прицілом, пістолет Токарева, чудово виготовлені макети танків, літаків. На прилеглому до музею майданчику була виставлена військова техніка. З експозиції можна було дізнатися про діяльність військових училищ, яких на території округу в 1940 р. було 17. Представлені в експозиції фотографії знайомили відвідувачів із видатними випускниками цих училищ, видатними воєначальниками: генералами армії М.Ф. Ватутіним, І.Д. Черняхівським й іншими; з командувачами округу в передвоєнні роки командармами І.І. Федько, С.К. Тимошенко, генералом армії Г.К. Жуковим, генерал-полковником М.П. Кирпоносом. В музеї було представлено багато матеріалів і документів, що висвітлювали події Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років – про запеклі прикордонні бої, героїчну оборону міста Києва, бойові операції 1-го і 2-го Українських фронтів зі звільнення території України від нацистських окупантів, діяльність партизанів і підпільників. Досить змістовно та ґрунтовно у залах музею було показано життя й діяльність округу в повоєнний період. Музей історії військ Київського Червонопрапорного округу діяв до проголошення незалежності України. В 1991 р. він був розформований. Частину експонатів вивезли до Москви, чимало документів і матеріалів – до Центрального музею Збройних Сил України [2, с. 10].

У перші роки незалежності України у зв'язку з реформуванням великої кількості військових частин і військово-навчальних закладів військово-музейна система майже розвалилася. Експонати музеїв розформованих частин частково передано до інших музеїв, але більшість фондів було втрачено. В 1994 р. в системі Збройних Сил України (далі – ЗСУ) налічувалося 126 військових музеїв у тих військових частинах і установах, військово-навчальних закладах, які були реформовані та продовжували існування. Новий етап у військово-музейній діяльності розпочався з відродження роботи військово-історичного музею у жовтні 1995 р., коли Міністерство оборони України заснувало Музей Збройних Сил України (начальником музею було призначено майора В.В. Карпова, теперішнього генерального директора музею, кандидата історичних наук, полковника).

Рішенням начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковником А. Лопати 9 листопада 1995 р. новостворений музей розмістився у приміщеннях військово-історичного музею Центру культури, світи та дозвілля Збройних Сил України (колишнього Музею історії військ Червонопрапорного військового округу). Фонди колишнього військово-історичного музею – 337 експонатів – були передані новоствореному Музею Збройних Сил України, що становило невеличку частину колись багатой колекції музею Київського військового округу.

На сьогоднішній день фонди музею ЗСУ налічують понад 50 тис. одиниць, з яких більше 40 тис. – основного фонду. Фонди музею продовжують постійно зростати [1, с. 6].

Працівники музею розробили концепцію, тематико-експозиційний план, який складався із чотирьох розділів, а саме: перший – присвячений українській армії, у якому повинно бути висвітлена військова історія (від княжої доби, козацького війська, українських військових частин у складі імперій); другий – військовим формуванням в Україні у добу Визвольних змагань 1917–1920 років; третій – розвиток військової справи на території України (1921–1991 років) і четвертий – проголошення незалежності України, розбудова ЗСУ та їх діяльність на сучасному етапі.

Одним із важливих напрямків у діяльності музею є науково-дослідна робота, яка в перші роки існування була направлена на створення експозиції «Збройні Сили України. Витоки. 1917–1991 рр.». За розробленим тематико-експозиційним планом були зібрані експонати. Створена експозиція поділялась на наступні періоди: формування українських частин у час існування Української Народної Республіки; міжвоєнний; Другої світової війни та повоєнний до утворення у 1991 р. Збройних Сил України.

Наступним етапом у роботі музею стало розроблення в 1998 р. наукової концепції нової постійної експозиції «Військова діяльність на теренах України у період від V століття до н.е. до XX століття». Нова експозиція складалася із таких розділів: «Дослов'янський період розвитку військової справи в Україні (V століття до н.е. – III століття н.е.)», «Військова організація та війни Київської Русі (IX–XVI століття)», «Козацька держава та її військо (XV–XVI століття)», «Українські збройні формування в арміях Російської та Австро-Угорської імперії (XVIII – початок XX століття)». Також був опрацьований план наукового комплектування музею за темою «Збройні Сили незалежної України».

Одним із напрямів науково-дослідної діяльності музею була участь його працівників у створенні нормативно-правової бази військово-музейної справи та діяльності музеїв в системі Міністерства оборони України. За дорученням Міністерства співробітниками музею були опрацьовані проекти Положення про огляд-конкурсу діяльності військових музеїв у Збройних Силах України, а також колективом музею була внесена пропозиція щодо змін і доповнень до Закону України «Про музеї та музейну справу» (до статей 6, 12, 13, 20, 28). Наукові працівники музею брали участь у роботі комісії по опрацюванню проекту Закону України «Про державні символи України», який дає опис державних символів – герба, гімну, прапора, а також встановлення правила їх використання [2, с. 20, 22–23].

Незважаючи на організаційні труднощі, які виникали під час створення музею, розробкою концептуальних засад експозиційної роботи, комплектування музейного фонду, вже у 1996 р. розпочалася його експозиційна та виставкова діяльність. Співробітники музею підготували й провели 3 виставки у 1996 р.: 18 травня – із перших надходжень до музею; у липні – п'ятиріччя заснування Спілки офіцерів України; і – найбільша – 6 грудня – «П'ятиріччя» – до п'ятої річниці ЗСУ. В останній було представлено більше 300 експонатів, які висвітлювали період формування, становлення та функціонування української армії на сучасному етапі. Тематика виставки розповідала майже про всі сторони життя армії.

Знаменним роком у житті музею став 1998 р., коли 26 січня був підписаний наказ Міністра оборони України про створення Центрального музею Збройних Сил України (далі – ЦМЗСУ) та була завершена робота над постійною експозицією «Збройні Сили України. Витоки. 1917–1991 рр.», яку урочисто відкрили 14 червня. З відкриттям цієї постійної експозиції була розпочата робота з відвідувачами. Основною формою цієї роботи стали екскурсії. З цього року ЦМЗСУ розпочав новий етап своєї діяльності – музей повнокровно запрацював. Музей набуває популярності у жителів і гостей міста. Якщо в 1998 р. ЦМЗСУ відвідало майже 3 тис. чоловік, з яких 2357 військовослужбовців, 400 учнів; то в 2005 р. кількість відвідувачів становила вже понад 16 тис. чоловік, а разом із філіями – майже 65 тис. осіб [2, с. 23–25,31].

У культурно-просвітницькій діяльності важливу роль відводилось впровадженню інформаційних технологій – висвітлення роботи музею на телебаченні, радіо, у пресі, в мережі Інтернет.

У діяльності музею однією із дійових форм освітньо-виховної роботи стає виставкова робота, яка характеризується проведенням як стаціонарних, так пересувних тематичних виставок. Музей виставляв свої експонати на міжнародних виставках – наприклад у 2004 р. на виставці «Перша світова війна і пам'ять про нації» в історичному музеї Берліна, де експонувалися Бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії Армії УНР.

60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні радянського народу у 2005 р. була відкрита виставка «Трофеї Червоної армії (1941–1945 рр.)», яку організували ЦМЗСУ спільно з Центральним музеєм Збройних Сил Російської Федерації, меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)» м. Києва, Державною компанією з експорту й імпорту продукції військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт» та Державним підприємством «Укроборонсервіс». На виставці були виставлені: військова форма одягу особового складу, зброя, прапори й штандарти, нагороди та відзнаки німецької армії та армій держав-сателітів, німецькі документи, захоплені Червоною армією, відомий державний

герб Німеччини з рейхсканцелярії тощо. Були також представленні матеріали, що висвітлювали бойову діяльність чотирьох Українських фронтів і видатних воєначальників Червоної армії, зокрема, генерала армії М.Ф. Ватутіна та генерал-полковника М.П. Кирпоноса. Ця виставка викликала жвавий інтерес широких мас населення. Активна виставкова робота ведеться також у шести сучасних філіях ЦМЗСУ. Виставки, які організують співробітники музею та його філій, стали важливим засобом ознайомлення жителів і гостей Києва з пам'ятками вітчизняної воєнної історії, сприяють вихованню підрастаючого покоління, військовослужбовців у патріотичному дусі [2, с. 54–55].

З відкриттям ЦМЗСУ розпочалася науково-дослідна робота. Співробітники музею насамперед зосередилися на створенні наукової концепції експозиції, опрацювали її тематично-експозиційний план, збирали експонати. Науковці музею провели дослідження танку М4А2 «Шерман», який у роки війни потрапив на територію України за ленд-лізом і був підбитий під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції. Цей танк, що пролежав 60 років на дні р. Гнилий Тикач, тепер представлений в експозиції техніки музею, яка розташована на території Національного університету оборони України.

Науковий колектив ЦМЗСУ розробляє концепції експозицій для філій, надає науково-методичну допомогу музеям військових частин і навчальних закладів. Важливу роль у розвитку наукової діяльності музею, пропаганді досягнень вітчизняної воєнної історії відіграють друковані видання музею «Військово-історичний альманах» і науково-методичний збірник «Український військовий музей». На сучасному етапі наукові співробітники музею проводять поглиблене вивчення музейних предметів, колекцій, пам'яток, матеріалів і документів, подальше удосконалення та підвищення ефективності експозиційної, культурно-освітньої, виставкової та видавничої діяльності, розробку наукових концепцій експозицій, наукове комплектування фондів, відтворення в експозиції музею та його філіях музейними засобами військової історії нашої держави і сучасного стану її ЗСУ [2, с. 63–65].

У сучасних умовах військовий музей являє собою багатофункціональний інститут соціально-історичної інформації, який призначений для збирання та зберігання пам'яток військової історії, поширенню інформації про воєнну історію України, здійсненню військово-патріотичного виховання засобами музейних предметів. Уже з перших кроків колектив ЦМЗСУ в першу чергу приділяє увагу постійному поповненню, вивченню й обробці військово-історичних пам'яток, музейних колекцій.

В існуючій експозиції музею відвідувачі можуть ознайомитися з автентичними документами, фотографіями, схемами, бойовими прапорами, орденами і медалями, зброєю та військовою технікою. Завдяки закладеній інформації в усіх

пам'ятках, у т.ч. й військово-історичних, послідовно висвітлюється військова історія кіммерійсько-скіфського періоду, княжої доби, національно-визвольної боротьби козацької доби, військових формувань в Україні протягом XIX–XX ст. та діяльність ЗСУ після проголошення незалежності нашої держави. ЦМЗСУ займає вагове місце в системі культурно-освітніх установ Міністерства оборони України та серед історичних музеїв держави загалом як центр наукової роботи та військово-патріотичного виховання. Важливою подією в житті музею стало те, що 15 січня 2010 р. Указом Президента України ЦМЗСУ отримав статус національного та перейменовано на Національний військово-історичний музей України (далі – НВІМУ), у складі якого діє 6 філій: Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки (м. Луцьк), Музей Ракетних військ стратегічного призначення (сmt. Побузьке Кіровоградської обл.), Військово-морський музейний комплекс «Балаклава» (м. Севастополь), Військово-морський музей України (м. Севастополь), Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (с. Пам'ятне Чернігівської обл.) та музей «Героїв Дніпра» (м. Івано-Франківськ). Загалом, НВІМУ нині є потужною культурною культурно-освітньою, науково-дослідною та методичною установою, яка постійно дбає про розвиток подальшої діяльності своїх філій і мережі музейних утворень у військових підрозділах Міністерства оборони України.

2 грудня 2010 р. до столітнього ювілею заснування першого військово-історичного музею в Україні та дня Збройних Сил України (6 грудня), НВІМУ відкрив чергову виставку «Збройні Сили України на варті держави». Виставлені в експозиції документи і матеріали висвітлюють історію створення та становлення видів сучасних ЗСУ, родів військ, миротворчої діяльності та міжнародної співпраці.

Розгорнута експозиція не тільки розповідає про етапи поступу й теперішній стан ЗСУ, але й служить справі виховання у молодого покоління почуття гордості за героїзм і патріотизм українських військових, сприяє духовному відродженню у народі ставлення до його військової історії. Адже без всебічного використання нашої історико-культурної спадщини неможливо вирішувати завдання докорінного оновлення духовного життя [1, с. 6–7].

Тепер розглянемо діяльність військових музеїв, які існують в різних підрозділах системи Міністерства оборони України.

25 липня 1992 р. на базі музею колишньої академії протиповітряної оборони Сухопутних військ СРСР імені маршала Радянського Союзу О.М. Василевського був відкритий Військово-історичний музей Національної академії оборони України. Знаходиться музей в приміщенні головного корпусу академії, збудованого в 1913–1917 роках, займає площу 402 м². В музеї зберігається майже 800 експонатів основного та науково-допоміжного фондів.

В експозиції музею представлено 565 фотографій, на яких висвітлена життєдіяльність академії від часу її заснування; найкращі випускники академії, починаючи від першого випуску в 1996 р.

У 15-ти розташованих вітринах знаходяться подарунки від членів іноземних делегацій, які відвідували академію з робочими та дружніми візитами, а також подарунки ветеранів академії – учасників Другої світової війни й учасників бойових дій у Афганістані. Відвідувачі музею можуть побачити парадно-вихідну форму Маршала Радянського Союзу О.М. Василевського та першого генерала армії України В.Г. Раденького. В експозиції музею зберігається колекція з 38-ми зразків холодної зброї, яка була зібрана та подарована академії в 1999 р. Міністром оборони України О.І. Кузьмуком. Також у музеї знаходяться зразки вогнепальної зброї та боєприпасів: крупнокаліберний кулемет ДШК зразка 1938 р., кулемет «Максим» зразка 1910 р., переносний зенітно-ракетний комплекс «Стріла-1», макети гармат козацької доби, є також макети різних зразків техніки: танка Т-34, пускових ракетних установок «Куб» і «С-75» й інші. В експозиції виставлений макет бойового корабля «Чайка» козацької доби (у масштабі 1:32), подарований кафедрою військово-морських сил академії. В музеї зберігаються бойові прапори «Академії Збройних Сил України», «Національної академії оборони України» і штандарт «Національної академії оборони України».

У межах міжнародного військового співробітництва у 1996 р. королевою Великої Британії Єлизаветою II започаткована традиція кожного року нагороджувати кращого випускника оперативно-стратегічного рівня почесним перехідним мечем Єлизавети II. Цей меч зберігається в одній шафі з перехідною шаблею доби Богдана Хмельницького. Згідно з наказом Міністра оборони України в 2009 р. введена традиція нагороджувати перехідною шаблею доби Богдана Хмельницького кращого випускника оперативно-тактичного факультету академії.

Музей академії відіграє важливу роль у військово-патріотичному вихованні школярів і студентів, переважно Солом'янського району м. Києва (де розташований музей), які є постійними його відвідувачами. Музей відвідують іноземні делегації, високі посадові особи. Також у музеї проводяться постійно екскурсії для слухачів академії, випускників академії, слухачів курсів підвищення кваліфікації, військовослужбовців строкової служби різних військових частин (установ) м. Києва.

За ініціативою Міністра оборони України, 29 квітня 2000 р. на території академії відкрито три майданчика, на яких розташували експонати військової техніки й озброєння (57 одиниць), які ввійшли до складу музею академії. Деякі з них: артилерійське озброєння – дві 45-мм гармати зразка 1937 р., 45-мм гармата зразка 1942 р., дві 57-мм гармати «ЗИС-2» зразка 1943 р., дві 76-мм гармати

«ЗИС-3», 122-мм гаубиця М-30 зразка 1938 р., міномети М-160 та М-240, бойова машина БМ-13 зразка 1941 р., виріб 122-мм БМ-21 «Град»; ракетно-зенітне озброєння – виріб 2П24 «Круг», виріб 2П25 «Куб», виріб 9П 31 «Стріла-1» та 9П34 «Стріла-10», виріб 9А33БМ «Оса», виріб 2С6 «Тунгуска», 85-мм зенітна гармата зразка 1939 р.; ракети – тактичні ракети «Марс» і «Филин», турбонасосний агрегат до ракети; бронетанкова й автомобільна техніка – танк ІС-2, танк ІС-3, танк БМП-1, танк БТР-50 ПК, танк БТР-70, танк БТР-80, танк ПТ-76, танк Т-34-85, танк Т-55, танк Т-80, танк Т-III (Німеччина); авіаційна техніка – літак МІГ-22, літак МІГ-23, літак МІГ-29, вертоліт Мі-24. Усі виставлені на майданчиках експонати військової техніки й озброєння служать наочним матеріалом у навчанні слухачів академії та викликають захоплення й гордість у підростаючого покоління за нашу історико-військову спадщину.

У Харківському університеті Повітряних Сил імені Івана Кожедуба діє музей, створений у 1966 р. як музей Військової інженерної радіотехнічної академії ППО імені Л.О. Говорова. Поступово експозиція цього музею поповнилася експонатами, які висвітлюють історію військових навчальних закладів, що увійшли до складу сучасного університету. Музей має свій тематико-експозиційний план і наукову концепцію. В своїй роботі працівники музею використовують різні форми відтворення військової історії, бойової діяльності військ, героїзму військовослужбовців, процесу створення та розвитку ЗСУ: документи, особисті речі військовослужбовців, макети бойової техніки й озброєння, зразки обмундирування. Для більш повного та кращого обслуговування відвідувачів під час проведення екскурсій використовується технічне оснащення: діорами, підсвіченні вітражі, відеомагнітофон, телеприймач. Приміщення музею займає площу більше 600 м², а його фонд налічує понад 2500 експонатів.

Експозиція музею розповідає про найвагоміші досягнення видатних випускників навчальних закладів, що увійшли до складу університету – Військової інженерної радіотехнічної академії ППО імені Л.О. Говорова, Харківського вищого військового командно-інженерного училища ракетних військ імені М.І. Крилова, Харківського інституту Військово-Повітряних Сил. Серед випускників університету – 579 Героїв Радянського Союзу, 28 двічі Героїв Радянського Союзу та маршал авіації Іван Микитович Кожедуб – тричі Герой Радянського Союзу [5, с. 3]. Експозиції про Івана Кожедуба та Героя Радянського Союзу Леоніда Говорова виділені окремі зали.

Експозиція, присвячена висвітленню внеску випускників університету в освоєння космічного простору, розповідає про 28 льотчиків-космонавтів «стали на крило» в цьому університеті. Серед них перша людина у світі, яка вийшла у відкритий космос, двічі Герой Радянського Союзу О.А. Леонов;

вихованці вищих військово-навчальних закладів – попередників Харківського університету Повітряних Сил – П.І. Климук, В.В. Циблієв; перший космонавт незалежної України Л.К. Каденюк; заслужений льотчик-випробувач полковник О.В. Галуненко, нагороджений Зіркою Героя України й інші. Відвідувачі музею також мають змогу ознайомитися з історією військових навчальних закладів, що увійшли до складу сучасного університету.

Представлені в експозиції фотодокументи висвітлюють життєвий шлях чотирьох колишніх міністрів оборони, які в різні роки навчалися в університеті: маршала авіації Є.І. Шапошнікова – випускника 1963 р., Міністра оборони СРСР (1991); генерал-полковника К.П. Морозова – випускника 1967 р., першого Міністра оборони України (1991–1993); генерал-майора авіації І.Г. Костіна – випускника 1967 р., Міністра оборони Молдови (1991–1992); А.С. Гриценка – випускника 1979 р., Міністра оборони України (2005–2007).

У музеї представлені «Діорама протиповітряного бою», яка розповідає про виконання інтернаціонального обов'язку в районі Суецького каналу в 1970 р. за участю військовослужбовців Військової інженерної радіотехнічної академії ППО ім. Л.О. Говорова, та 2 макети: зенітного ракетного комплексу С-75 та рештки обшивки збитого в 1960 р. літака американського розвідника Г. Пауерса; а також макети зразків балістичних міжконтинентальних ракет, що стояли на озброєнні Ракетних військ стратегічного призначення СРСР.

Ролі військових навчальних закладів у роки Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років присвячена окрема зала.

Експозиція музею Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба була реконструйована й відкрита для відвідувачів 12 листопада 2010 р. з нагоди урочистостей, присвячених 80-річчю університету [5, с. 4–5].

Продовжуючи дослідження військово-музейної справи в Україні неможливо обминути діяльність Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів. Цей музей є структурним підрозділом указанного закладу і знаходиться в м. Львів (вул. Стрийська, 88) на території військової частини А 0284.

Воєнно-історичний музей був заснований згідно директиви Міністра оборони СРСР і начальника Головного політичного управління Радянської армії та Військово-Морського флоту СРСР як музей історії військ Прикарпатського військового округу. Відкриття музею було призначено на 7 травня 1965 р. – якраз напередодні 20-ї річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні радянського народу 1941–1945 років. Головним завданням сучасного музею є збереження, вивчення та пропаганда історії держави та її війська, Прикарпатського військового округу, Західного оперативного командування, формування бойових якостей і патріотичних почуттів у військовослужбовців, молоді та громадян Львова.

Музей знаходиться в окремій будівлі площею 632 м². Експозиційна площа – 428 м². Складається з трьох експозиційних зал, екскурсійно-методичного кабінету, кімнати відпочинку, кабінету завідувача музею, кімнати для екскурсовода та зберігача фондів. Біля приміщення музею є оглядові майданчики, де височать гранітні обеліски зі списками всіх об'єднань, з'єднань і частин, які брали участь у визволенні Львова від німецьких загарбників, зразки артилерійського озброєння та бойової техніки [6, с. 6].

У травні 1995 р. в музеї була відкрита нова експозиція, яка створювалася під керівництвом командувача військ Прикарпатського військового округу генерал-полковника П.І. Шуляка та заступника командувача військ – начальника управління виховної та соціально-психологічної роботи цього округу генерал-лейтенанта Л.В. Коберського. Більше тисячі експонатів основного та науково-дослідного фондів висвітлюють історію Української держави, її війська, Червонопрапорного Прикарпатського військового округу, сучасних бойових здобутків воїнів Західного оперативного командування.

Перед відвідувачами воєнно-історичного музею постає вся історія від княжої доби до сучасних буднів українського війська у панорамі художніх картин, які знаходяться в першій залі. Серед них твори відомого українського художника Софії Карафи Корбут «Мати Батьківщина» (1975), «Народні месники» (1975). Продовжується експозиція розповіддю про історичне минуле Української держави за допомогою картин і схем, що розповідають про воєнні походи київських князів, боротьбу з печенігами та монголо-татарами, про устрій війська княжої доби, його організацію, зброю і спорядження, способи збройної боротьби.

У вітринах музею демонструються відзнаки та нагороди, авторські роботи краєзнавця і колекціонера Стефана Похолка, які розповідають про сторінки воєнної історії Галичини. Відвідувачі мають змогу ознайомитися з відзнакою члена товариства «Січ», заснованого В. Нагірним у 1894 р.; відзнакою «Січова Зірка» члена пожежно-рятувального товариства «Січ», організованого В. Трильовським у 1900 р.; нагородою «За значне Діло» пластової організації, започаткованої у 1911 р. Петром Франком; найвищою пластовою нагородою – «Свастика вдячності», встановленої у 1922 р.; пам'ятним знаком із нагоди проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у Львові; військовою пам'ятною відзнакою за бої у складі Українських Січових Стрільців у 1914–1917 роках.

В експозиції знаходяться кавалерійська тачанка – символ Громадянської війни в Україні, яка починає розповідь про цей нелегкий період нашої історії. Виставлені у вітринах матеріали розповідають про з'єднання та частини, які народилися й продовжують свою історію в сучасному українському війську: 24-та механізована Самаро-Ульянівська, Бердичівська, Залізна, орде-

на Жовтневої Революції, тричі орденів Червоного прапора, орденів Суворова, Богдана Хмельницького, імені князя Данила Галицького дивізія; 51-ша гвардійська, механізована Перекопська, Харківсько-Празька, орденена Леніна, двічі орденів Червоного прапора, орденів Суворова і Кутузова дивізія; 128-ма гвардійська, механізована, Туркестанська, двічі орденів Червоного прапора дивізія; інші об'єднання, з'єднання та частини. Відвідувачі знайомляться з нагородною грамотою до орденена Червоного прапора, виданою Революційною Військовою Радою РСФРР командиру 1-ї батареї 3-го ескадрону 8-ї дивізії Червоного козацтва Сергію Лозовському. В експозиції виставлений і сам орден за номером 3302.

У музеї широко представлені зразки холодної та вогнепальної зброї періоду Громадянської війни. Тут експонується станковий кулемет системи Максима зразка 1910 р., револьвери системи Нагана зразка 1895 р., «Рейхсревольвер» зразка 1879 р., автоматичні пістолети системи Маузера зразка 1895 р.

Також відвідувачі можуть оглянути зразки холодної зброї – шабля козацька зразка 1927 р., шабля офіцерська зразка 1881 р., австрійська офіцерська піхотна шабля тощо. Тут же виставлений дуже рідкісний екземпляр піхотної трілінійної гвинтівки системи Мосіна, яка була виготовлена на Київському заводі в 1894 р. В залах музею експонуються картини відомих художників-баталістів студії імені Грекова, на яких відображена героїка Громадянської війни [6, с. 7–8].

Експозицію, присвячену періоду Другої світової війни, розпочинає виставка, що висвітлює дії 5-ї та 6-ї загальновійськових армій Південно-Західного фронту в прикордонній битві першого етапу війни. Виставлені картини, схеми, копії бойових документів знайомлять відвідувачів музею з подіями, які відбувалися у перші дні війни. Відвідувачі виявляють особливу увагу Бойовому Прапору 24-ї Залізної дивізії, який від імені Радянського уряду вручено цьому з'єднанню в 1932 р. Під час війни, відступаючи під натиском ворога, у районі Пирятина дивізія була оточена й загинула в боях, а доля її Бойового Прапора залишалася невідомою до 1944 р. Мешканець с. Анютіно Могильовської обл. Д.М. Тяпін зберіг цей прапор і вручив його командуванню. За цей героїчний вчинок Д.М. Тяпіна нагородили орденом «Червоного прапора» та навечно занесли до списків Залізної дивізії. Саме цей стяг відкривав щорічні паради військ Львівського гарнізону 7 листопада та 9 травня. Низка експонатів і фотодокументів висвітлюють події часу окупації Львова протягом 1941–1944 років.

В експозиції музею широко представлені зразки форми одягу періоду 1932 та 1943 р. Увагу відвідувачів привертає парадний мундир генерал-майора Голубева. Унікальність цього мундира полягає в тому, що таку форму одягу у Червоній армії створювали тільки раз – для учасників легендарного параду перемоги на Червоній площі у Москві. Тут-таки, в експозиційному залі Великої

Вітчизняної війни радянського народу виставлені зразки вогнепальної зброї, а саме: пістолет-кулемет системи Дегтярьова зразка 1940 р.; пістолет-кулемет системи Шпагіна випуску 1941 р.; пістолет-кулемет системи Судаєва зразка 1943 р.; автоматична гвинтівка Токарева зразка 1940 р.; ручний кулемет системи Дегтярьова 1927 р. випуску тощо.

Відвідувачі з увагою оглядають виставлені і цьому розділі відомі військово-ві нагороди Радянського Союзу: орден Леніна, ордени Червоного Прапора (модифікація 1924 та 1943 р.), ордени «Вітчизняної війни» 1-го та 2-го ступенів, низку бойових медалей. В експозиції також представлена велика колекція трофейного майна, зброї та озброєння вермахту [6, с. 8–9].

Працівники музею присвятили низку стендів експозиції для висвітлення участі воїнів-прикарпатців у відновленні народного господарства західних областей Української РСР у повоєнний час, подвигів саперів округу при розмініванні території, будівництві доріг і мостів. Фотографії та схеми розповідають про бойову підготовку Прикарпатського військового округу в 1950–1980-х роках, участь у навчаннях «Дніпро», «Карпати», «Застава», «Влтава», «Запад-81», участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній станції в 1986 р., про виконання інтернаціонального обов'язку в Республіці Афганістан.

В експозиції музею відвідувачі можуть оглянути особисті речі відомих воєначальників, командувачів військ Прикарпатського військового округу – двічі Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу І.С. Конєва, двічі Героя Радянського Союзу, генерала армії П.І. Батова. Тут установлені бюсти двічі Герою Радянського союзу В.С. Петрову (скульпт. Л. Лєснюк), який проявив себе в боях з ворогом: особисто керував артилерійським вогнем, знищив 4 німецьких танки, 2 шестиствольних міномета та самохідну гармату «Фердинанд», – при будучи пораненим, не покинув поля бою. Втративши обидві руки, В.С. Петров успішно керував полком і за штурм Дрездена, отримав другу зірку Героя Радянського Союзу. Вже за незалежної України указом Президента України йому було присвоєно звання генерал-полковника.

Наступний етап в експозиції музею – це сучасний період після здобуття Україною незалежності у 1991 р. Зібрані документи та світлини розповідають про початок розбудови нового українського війська, про людей, які своєю працею створювали нову армію, зміцнювали її боєздатність, про перші в історії суверенної України полкові тактичні навчання з бойовою стрільбою у березні 1994 р. та території Львівської обл. На цих навчаннях був присутній Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України, Президент України Л.М. Кравчук.

Значна частина розділу експозиції Воєнно-історичного музею присвячена участі військовослужбовців Західного оперативного командування у виконанні

миротворчих операцій за межами України: бойовою діяльністю частин і підрозділів у Косово, Сьєра-Леоне, Республіці Ірак. Тут же виставлені зразки форми одягу, спорядження, стрілецька зброя, бойові прапори українських миротворців.

Співробітники музею в окремому розділі експозиції розповідають про сучасний етап військового будівництва в Україні: законодавчі документи Президента України, підзаконні акти Уряду, накази Міністра оборони України щодо удосконалення бойової готовності, покращенні бойової підготовки військ. Ці матеріали представлені у розділі «Збройні Сили України на сучасному етапі». Відвідувачі мають змогу побачити зразки військових одностроїв ЗСУ, сучасну стрілецьку зброю, зразки парашутно-десантної техніки. Спеціальна виставка знайомить із сучасними українськими військовими відзнаками та нагородами.

Працівники Воєнно-історичного музею проводять широку культурно-просвітницьку та виховну роботу серед військовослужбовців львівського гарнізону, жителів міста й особливо студентської молоді. В залах музею проводять церемонії прийняття військової присяги молодим поповненням – це вже стало традицією.

Важливим моментом у діяльності Воєнно-історичного музею Прикарпатського військового округу є науково-дослідна, пошукова та виставково-експозиційна робота. У співдружній роботі з органами військового управління, громадськими та ветеранськими організаціями проводиться пошук, всебічне вивчення документів, свідків подій воєнної історії нашої держави. Впродовж останніх років музейні працівники підготували й провели низку науково-пошукових експедицій у районі боїв під час Першої та Другої світових воєн. Співробітники музею працюють у військових архівах з метою пошуку та розсекречення бойових документів.

Наслідком цього воєнно-наукового дослідження стала організована виставка, присвячена 70-річчю початку Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 років, де відвідувачі мали змогу ознайомитися з прикордонними боями Південно-Західного фронту Червоної армії, оборонною Львова у 1941 р.

Протягом 2009 р. в музеї діяла виставка «Україно-польське військово-співробітництво – історія і сучасність».

Впродовж 2010 та 2011 р. співробітники музею організовували та провели виїзну виставку картин художників-баталістів студії імені Грекова. Ця виставка також розміщувалася у залах 58-го Будинку офіцерів. Діяльність цього музею ще раз доводить, що робота музейників є важливою складовою у відтворенні вітчизняної історії [6, с. 10–11].

Діяльність музеїв військових округів, частин, установ, вищих і середніх військових навчальних закладів за роки незалежності України умовно можна розділити на кілька етапів, кожен із яких має свої особливості. Як доказ: у 1991–1995 роках відбувався занепад військово-музейної справи. Тривалі масштабні

скорочення у Міністерстві оборони України змінювали структуру військових частин та їх підпорядкованість. Все це не могло позначитись на діяльності музеїв, які припиняли свою роботу й закривалися. Їхні експонати в кращому випадку передавали до інших установ, але часто вони зникали безслідно. Інколи музейні реліквії просто викидали або продавали. Через це кількість експонатів у музейних фондах ЗСУ скоротилася на кілька тисяч одиниць. Подібне ставлення відповідних командирів і начальників до музейних закладів обумовлене відсутністю на той час конкретної нормативно-правової бази, яка б регулювала процеси розформування, зміни структури військової частини, або включала б рішення інших організаційних заходів. Відомо, що долею музеїв в Радянській армії займалися органи політичної роботи, які були ліквідовані. Тому доля музеїв залежала від патріотичного настрою офіцерів і ветеранів.

Роком розбудови музейної справи в системі Міністерства оборони України вважається жовтень 1995 р. – початок формування Музею Збройних Сил України [1, с. 19]. Відтоді розпочалася кропітка робота зі збереження військово-історичної спадщини.

В обмежених межах обсягу статті неможливо розглянути діяльність існуючих військових музеїв. Це потребує додаткового дослідження.

Джерела та література

1. Карпов В. 100 років з дня створення першого військово-історичного музею в Україні / Віктор Карпов // Український військовий музей. – 2010. – № 2. – С. 4–5.
2. Карпов В.В. Музейна справа у Збройних Силах України / В.В. Карпов. – К., 2007. – 96 с.
3. Малаков Д. Київські трофейні виставки / Д. Малаков // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1 (2). – С.151–158.
4. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 3–4.
5. Михайлівський Р. Музей Харківського університету Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба / Руслан Михайлівський, Анатолій Глушко // Український військовий музей. – 2011. – № 3. – С. 3–5.
6. Палиса С. Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів / Сергій Палиса // Український військовий музей. – 2011. – № 3. – С. 6–11.
7. По залах музею Краснознаменного Киевского военного округа. Путеводитель. – К., 1973. – 28 с.

Махталір В.В. Развитие музейного дела в системе Министерства обороны Украины
В статье кратко освещен более чем столетний путь развития военного музейного дела в Украине.

Ключевые слова: музей, военный музей, музейное дело, коллекции.

Mahtalir V.V. The development of museum work system Defense Department in the Ukraine
The article dill with history of military museum work in the Ukraine over hundred flight.

Key words: museum, military museum, museum work, collections.

Подано до друку: 04.09.2012 р.